

SPÅR AV AGRARKRIS

Ödedokumentation och terminologi i medeltida jordeboksmaterial

1

Inom ramen för Nordiska ödegårdsprojektet sker en ingående analys av regress, stagnation och expansion i bebyggelse och ekonomi inom det nordiska bondesamhället under senmedeltid och 1500-tal. De olika punktundersökningarna av geografiskt avgränsade områden i de nordiska länderna har som en av sina huvuduppgifter att söka klarlägga, vilken omfattning en eventuell ödegårdsprocess haft inom det aktuella undersökningsområdet. Huvudkällan för slutsatser om en sådan ödeläggelse är de uppgifter om öde godsenheter som påträffas i det medeltida källmaterialet. Dessa explicita ödenotiser kan visserligen kompletteras med ödebelägg och indicier i senare kameralt material och i 1600-talets kartmaterial, men de senmedeltida ödeuppgifterna får ändå anses ha det säkraste källvärdet. Mot denna bakgrund blir frågan om ödetermens innebörd och ödenotisernas utformning i olika källor av central betydelse. Denna uppsats tar upp ödedokumentationen i några olika typer av källmaterial från en *generell terminologisk infallsvinkel*; däremot utnyttjas ödenotiserna inte här för slutsatser om den faktiska bebyggelseutvecklingen i enskilda områden.

En viktig fråga gäller om registreringen skett någorlunda enhetligt i hela det material som utnyttjats för undersökningen, eller om olika jordägare tillämpat olika praxis för redovisningen av ödegods. En annan fråga utgår från ödetermens innebörd och de definitioner av ödegårdsbegreppet som gjorts: kan man dra slutsatser om ödeläggelsens karaktär utifrån själva formuleringen av ödegårdsnotiserna? I detta sammanhang berörs också möjligheten att ödetermen även på medeltiden kan ha använts i en s.k. kameral innebörd i likhet med 1500-talets ödeterm.

Som bakgrund för undersökningen står den tidigare forskningens slutsatser rörande ödegårdsregistreringen i allmänhet. Man har från den samlade nordiska forskningen understrukt att öderegistreringen ter sig ytterligt slumpartad. Ödegårdar har noterats i växlande omfattning i källmaterialet, och det förefaller helt nyckfullt om en godsenhet anges som öde eller inte. Orsaken härtill får sökas i den juridiska funktionen hos det ekonomiska material som utgör stommen till

ödegårdsundersökningarna. Den centrala upplysningen hos köpebrev eller jordeböcker var förutom enhetens namn och storlek den avkastning som den eventuellt kunde ge. Eftersom även ödegårdar kunde ge jordägaren inkomster som betesmarker eller som utarrenderade till andra gårdar, var frågan om eventuell ödestatus ovidkommande. Ödenotisen får därför ses som en tillfällig upplysning, som tillfogades till den sedvanliga informationen.¹

Även om man alltså får räkna med denna slumpartade ödegårdsregistrering, förefaller det ändå möjligt att nå vissa resultat, om man inskränker sig till ett relativt enhetligt källmaterial. Av de båda källgrupper som brukar räknas till medeltidens ekonomiska material, diplom och jordeböcker, är det endast den senare kategorin, som kan komma ifråga i detta sammanhang. Även om denna grupp i sig har en varierande sammansättning, är den ändå mer homogen än diplommaterialet.

2

För att belysa den nordiska forskningens ödeterminologi får man gå tillbaka till den tyska ödegårdsforskningen, som har gamla anor. I Tyskland har man länge använt sig av ett ”Wüstungsschema”, där man skiljer mellan två huvudkategorier av ödeläggelse:

1. Ortswüstung, övergivande av bebyggelse
2. Flurwüstung, inskränkning av den odlade arealen

Ursprungligen var det endast Ortswüstung i form av öde gårdar och byar som uppmärksammades av forskningen. Den andra kategorin infördes av kulturgeografen Kurt Scharlau, som är upphovsman till schemat. Han framhöll de många belägg på ”wüste Fluren”, dvs. öde odlingsmark, som dittills föga behandlats. Som han kunde visa i det tyska källmaterialet, syftar termen ”wüst” i första hand på den odlade arealen och först sekundärt på den bebyggelse som kunde finnas där. Ödetermen avser således främst den ekonomiska aspekten av ödeläggelsen, inte den bebyggelsemässiga.¹

Vid sidan av huvuddistinktionen mellan Orts- och Flurwüstung skiljer det tyska schemat mellan totala och partiella former av de båda huvudtyperna. Frågan om

¹ För Sverige: t.ex. *L.-O. Larsson*, *Det medeltida Varend* (1964), s. 157, samt av *samme förf.* i *Nasjonale forskningsoversikter* (Det nordiske ödegårdsprojekt, Publ. nr 1, 1972), s. 216.

För Norge: t.ex. *J. Sandnes*, *Ödetid og gjenreisning* (1972), s. 134.

För Danmark: t.ex. *C. A. Christensen* i *Ödegårdar og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen* (Problemer i nordisk historieforskning, 1964), s. 17. *S. Gissel* i *Nasjonale forskningsoversikter*, s. 20, 25.

¹ *W. Abel*, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters* (1965), s. 2 f., 50, samt av *samme förf.*, *Agrarkrisen und Agrarkonjekturen* (1966), s. 81. *K. Scharlau*, *Ergebnissen und Ausblicke der heutigen Wüstungsforschung*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 1957, s. 50 ff.

ödeläggelsens varaktighet har senare förts in i schemat med distinktionen mellan temporär och permanent ödeläggelse.²

Inom Norden är det främst den norska forskningen som sökt definiera ödegårdsbegreppet. Halvard Björkvik såg som det avgörande kriteriet för en ödegård, att den blivit nedlagd som självständig brukningsenhet och lagts in som underbruk till en granngård. I samband härmed skilde han även mellan partiell och total ödeläggelse, en uppdelning som gick tillbaka på den påvisade uppdelningen av gårdar i ett antal mindre brukningsenheter, gårdsbruk. En partiell ödeläggelse drabbade således ett eller flera bruk på en gård men inte alla bruk, som var fallet vid en total ödeläggelse.³

I sin undersökning av ödegårdsprocessen i Trøndelag utarbetade Jörn Sandnes en ödegårdsdefinition, som ansluter sig till Björkviks begreppsfixering men som också medtar tidsaspekten av ödeläggelsen: en gård ses som öde när den varit ur drift så länge att detta tillstånd uppfattas som mer än tillfälligt. Som bakgrund för en sådan definition ligger distinktionen mellan permanent och temporärt öde. Sandnes betonar även den viktiga skillnaden mellan två olika betydelser hos ödetermen:

1. demografiskt öde, dvs. öde i betydelsen: utan folk, obebodd
2. ekonomiskt öde, dvs. öde i betydelsen: inte längre i drift eller under kultur.

Som exempel på ekonomiskt öde nämns öde laxfisken, kvarnar, åkrar m.m. som omtalas i källorna vid sidan av den ödelagda bebyggelsen i form av öde gårdar och bruk. En demografiskt öde gård behöver inte också vara öde i den senare betydelsen: den brukades ju ofta som underbruk.⁴

Distinktionen mellan bebyggelse- och odlingsaspekten förefaller också ligga bakom den ödegårdsdefinition som gjorts inom dansk forskning. I denna definition som ursprungligen avsetts för ödegårdar i nyare tid men som ansetts vara relevant även för medeltidens ödegårdar, skiljer man mellan tre betydelser hos ödetermen:⁵

1. gården bebodd men inte i drift
2. gården obebodd men i drift
3. gården obebodd och inte i drift.

Skillnaden mellan temporär och permanent ödeläggelse har framhållits även i Danmark, särskilt av C. A. Christensen. Han betonar också att ödegårdsprocessen kunde resultera i antingen varaktigt uppgivande eller i väsentlig inskränkning av

² *Abel* (red), *Wüstungen in Deutschland* (1967), s. 1, och, *Agrarkrisen und Agrarkonjekturen*, s. 81 f.

³ *H. Björkvik* i *Ödegårdar og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen*, s. 37.

⁴ *Sandnes*, s. 106 f.

⁵ Jfr *Gissel* i *Nasjonale forskningsoversikter*, s. 29.

odlad areal. Båda företeelserna, som erinrar om det tyska schemat, har empiriskt kunnat påvisas i det danska källmaterialet.⁶

Den förste som mer systematiskt behandlade ödegårdsprocessen för Sveriges vidkommande var Lars-Arne Norborg med sitt arbete Storföretaget Vadstena kloster. Han konstaterade beträffande ödetermen i vadstenamaterialet, att "öde" generellt har samma innebörd som i fornsvenskan, dvs. obodd eller obebyggd. Denna iakttagelse, som uppenbarligen bygger på ett allmänt intryck utifrån jordeboksmaterialet, visar att ödetermen här ses som indikerande främst en Ortswüstung, en bebyggelsemässig ödeläggelse.⁷ I annat sammanhang diskuterar han frågan om en minskning av den odlade arealen kan tänkas ligga bakom den konstaterade avradssnedgången, men han betonar att källmaterialet ger små möjligheter att mäta en produktionsminskning som en följd av en sådan Flurwüstung.⁸

Ett första försök att anknyta den svenska ödegårdsproblematiken till den internationella diskussionen var kulturgeografen Staffan Helmfrids regionalundersökning Östergötland "Västanstång". Han introducerar där det tyska schemat med Ortswüstung kontra Flurwüstung, båda kategorierna totala eller partiella till sin omfattning, men han fullföljer inte denna linje i sin empiriska undersökning.⁹

I en annan regionalt inriktad undersökning, Lars-Olof Larssons avhandling Det medeltida Varend, berörs ödegårdsprocessen inom det småländska undersökningsområdet. Även hans framställning är i huvudsak empiriskt inriktad och syftar till att belysa ödeläggelsens omfattning med hjälp av de explicita ödebeläggna i källmaterialet. Liksom Norborg diskuterar han inte närmare frågan om ödetermens innebörd, men det framgår av hans språkbruk, att ödebegreppet uppenbarligen ställs i kontrast till "bebodd" eller "besutten", dvs. implicit ett demografiskt ödebegrepp. En viktig metodisk synpunkt som framförs i sammanhanget är att bilden av ödegårdsprocessen inte utan vidare kan byggas på ödegårdsnotiser på grund av den ofullständiga ödegårdsredovisningen: ödegods som inte lämnade avkastning kan ha utelämnats i jordeböckerna, ödegårdar kan ha blivit sammanslagna med andra godsenheter.¹⁰

I en senare uppsats diskuterar Larsson frågan om det statliga jordeboksmaterialet från 1500-talet kan användas retrospektivt för att belysa den senmedeltida ödegårdsprocessen. Genom jämförelser med medeltidsmaterialet visas, att en rad termer i jordeböckerna, som t.ex. tomter, utjordar, ångar, använts för att

⁶ Christensen i Ödegårdar och ny bosättning i de nordiske land i senmiddelaldern, s. 9, 23.

⁷ L.-A. Norborg, Storföretaget Vadstena kloster (1958), s. 177.

⁸ Jfr J. Weibull, Ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige, Sc. 1959, s. 106. Norborg, Ödegårdar och avradssänkning, Sc. 1959, s. 196 f. Weibull, Inför ett medeltida siffermaterial, Sc. 1959, s. 203.

⁹ S. Helmfrid, Östergötland "Västanstång" (1962), s. 77 ff.

¹⁰ L.-O. Larsson, Det medeltida Varend, s. 156 ff.

beteckna enheter som varit medeltida ödegårdar. I samband härmed diskuteras också den medeltida ödetermen som ställs i motsats till 1500-talets s.k. kamerala ödeterm. Larsson framhåller som en principiell skillnad mellan dessa begrepp, att ödetermen på medeltiden ingår som en del av en beskrivning av godsenshetens faktiska tillstånd, medan den på 1500-talet ofta har en rent skatteteknisk funktion.¹¹

Den kamerala ödetermen belyses ingående av Eva Österberg i hennes avhandling Gränsbygd under krig, som behandlar det nordiska sjuårskrigets ekonomiska verkningar. I detta sammanhang berör hon ödetermens innebörd även för medeltiden. Liksom den norska forskningen skiljer hon mellan å ena sidan demografisk ödeläggelse, dvs. övergivande av bebyggelsen, och å den andra sidan ekonomisk ödeläggelse, dvs. ekonomiska svårigheter av varierande slag för hemmanen. Den medeltida ödetermen är i första hand uttryck för en demografisk ödeläggelse, som ägt rum före eller vid den tidpunkt då en enhet redovisas som öde. Den befolkningensmässiga ödeläggelsen kan åtföljas av en ekonomisk ödeläggelse men bör vara den primära faktorn i sammanhanget. Den kamerala ödetermen på 1500-talet skiljer sig därvid från den medeltida på så sätt att den förutsätter en ekonomisk ödeläggelse men inte nödvändigtvis en demografisk sådan.¹²

Den svenska medeltidsforskningen har således så gott som uteslutande behandlat ödenotiserna som symptom på demografisk ödeläggelse, även om företeelser av typen Flurwüstung diskuterats, särskilt i fråga om vadstenamaterialet. Undersökningarna har ju i första hand varit inriktade på bebyggelsen och dess förändringar. Svårigheten att empiriskt påvisa en eventuell Flurwüstung i det svenska materialet kan också ha bidragit till detta. En jämförelse med ödegårdsterminologi i andra länder visar dock att en ekonomisk ödeläggelse bör medtagas som en teoretisk variant även i svensk ödeterminologi för medeltidens vidkommande på samma sätt som för 1500-talets ödeterm.

Rent språkligt kan ödetermen i fornsvenskan tolkas i fler betydelser än de av Norborg anförda: öde kan också innebära "ouppodlad" och således vara kopplad till inte bara bebyggelse utan också odling. I medeltidsdanskan finns ödetermen i två huvudbetydelser, "ubeboet" och "udycket", i gammalnorskan brukas ofta "audn" i dessa avgränsade betydelser. Ödetermen har alltså i flera av de nordiska länderna betecknat både en demografisk och en ekonomisk ödeläggelse.¹³

Ödetermens flertydighet kan dessutom exemplifieras med termen "ödejord",

¹¹ L.-O. Larsson, *Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen*, HT 1970, s. 26.

¹² E. Österberg, *Gränsbygd under krig* (1971), s. 41, 207.

¹³ K. F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* (1900—1918), tillägg sp. 1340 (källa: SD 1795), samt art. 'öde', sp. 1162. O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske sprog IV* (1902—07), s. 978. Jfr Sandnes, s. 108 f.

som kan beläggas både på medeltiden och på 1500-talet. Denna beteckning kan, som Lars-Olof Larsson framhållit, tolkas på två olika sätt, dels befolkad eller bebyggd, dels övergiven, inte längre brukad.¹⁴ Denna dubbla betydelse, som erinrar om norsk ödeterminologi, har anförts endast för 1500-talets ödejordar, men det tycks inte vara något som talar mot att termen även för medeltiden kan tolkas i dessa betydelser. Denna mångtydighet liknar f.ö. innebörden hos 1500-talstermen "utjord" som ofta används omväxlande med "ödejord" om samma godsenheter. Utjordstermen kan indikera en tidigare medeltida ödegård men kan också avse en agrar enhet som inte någonsin haft bebyggelse.¹⁵ På ett liknande sätt kan man tydligen tolka ödejordstermen: en öde jord kan vara en följd av en tidigare demografisk ödeläggelse som blivit så permanent att själva gårdsbegreppet utsuddats. Men det kan också röra sig om en rent ekonomisk ödeläggelse: en tidigare brukad jord har övergivits som brukningsenhet. I detta fall föreligger en motsvarighet till tyskans Flurwüstung.

3

En ekonomisk ödeläggelse behöver dock inte bestå i en arealminskning. Den kan även visa andra ekonomiska svårigheter. Den kamerala ödetermen, som uppträder från 1560-talet, innebär att öde förekommer som en kameral jordeboksterm i form av en marginalanteckning som anger ett hemmans oförmåga att erlagga skatter. Det kamerala öde uppmärksammades redan av Hans Forssell som betonade att man inte utan vidare kunde identifiera ödenotiserna med en faktisk ödeläggelse.¹ I Finland har flera forskare utifrån kameralt material från tiden kring 1600 bekräftat att ödetermen ofta är ett rent redovisningstekniskt begrepp, som inte behöver innebära att de ödemarkerade enheterna var demografiskt öde.²

På svenskt område har ödeavkortningen varit ett centralt tema i Eva Österbergs arbete Gränsbygd under krig. Tack vare korrektivmöjligheter i en annan typ av kameralt material, den s.k. Älvsborgs lösen 1571, kunde hon visa att det kamerala öde endast i liten utsträckning motsvarade en faktisk demografisk ödeläggelse: endast ett mindre antal av de ödeavkortade hemmanen i hennes undersökningsområde var reella obebodda ödegårdar.³

I samma undersökning diskuterades frågan om ödetermen kunde ha använts i en liknande kameral funktion även under medeltiden, och det är främst denna fråga som är av intresse i detta sammanhang. Tidigare forskning har i stort avvisat en sådan möjlighet. Lars-Arne Norborg har som tidigare nämnts hävdad

¹⁴ L.-O. Larsson, HT 1970, s. 38.

¹⁵ Helmfrid, s. 86 ff. L.-O. Larsson, Det medeltida Varend, s. 174 n 3, och HT 1970, s. 36 f.

¹ H. Forssell, Sverige 1571 (1872), s. 118.

² Jfr E. Jutikkalas översikt i Nasjonale forskningsoversikter, s. 75 ff.

³ Österberg, s. 198 ff. Jfr O. Christensson, Ödegårdar i Kind 1567, HT 1972, s. 455.

att ödetermen i Vadstena klostrets jordeböcker har den för fornsvenskan vanliga betydelsen. Han har dock inte närmare diskuterat frågan om en kameral ödeterm.⁴ Lars-Olof Larsson utesluter möjligheten för diplommaterialens del men framhåller att de medeltida jordeböckerna ofta upprättats som norm för uppbörden i likhet med 1500-talets statliga jordeböcker. Skillnaden ligger i att kronans jordeböcker har tjänat som fogdens verifikationsakt på ett annorlunda sätt än medeltidens jordeboksmaterial. I fråga om ödetermen i vadstenamaterialet anser han att en kameral ödeterm inte kan påvisas, detta än mindre som ödenotisens utseende i medeltidsmaterialet skiljer sig från 1500-talets marginalanteckning.⁵ Eva Österberg ansluter sig i stort till den tidigare forskningen i denna fråga; hon framhåller dock att kameralt öde teoretiskt kan tänkas föreligga i jordeböcker som ansluter mer direkt till uppbörden. Ett första villkor för en sådan innebörd är då att materialet är rent ekonomiskt till sin karaktär, en ytterligare förutsättning för att frågan säkert skall kunna avgöras är korrektivmöjligheter i samtida källmaterial. Österberg framhåller också att det är osäkert om frågan om en eventuell kameral ödeterm låter sig bevisas för medeltidens vidkommande.⁶

4

Av forskningsläget framgår att någon reell prövning av frågan om kameralt öde för medeltiden inte skett. Dessutom har vadstenamaterialet tämligen ensidigt använts inom forskningen, och även detta material utan någon mer ingående analys. Med tanke på de terminologiska frågornas centrala roll i ett allmänt agrarhistoriskt perspektiv har en fördjupad undersökning framstått som angelägen. Målsättningen för undersökningen är att beröra ödenotiser i båda de materialgrupper som ingår under samlingsrubriken jordeboksmaterial, dels jordeböcker i mer strikt mening, dvs. egendomsförteckningar, dels räkenskaper, som har nära anknytning till uppbörden av jordägarens inkomster.¹ Materialmässigt söker undersökningen täcka två stora godsinnehav, som representerar både andligt och världsligt frälse, som båda innehåller de två olika materialtyperna, och som båda har ett frapperande stort antal ödenotiser. De båda godsmassor som uppfyller dessa krav är dels Vadstena klostrets gods, dels konung Karl Knutssons gods. Vadstena klostrets äldsta jordebok, den s.k. 1447 års jordebok, har påbörjats 1447 och bör enligt Norborgs datering ha avslutats senast 1451. Anna Larsson har i sin edition av jordebokstexten påvisat minst två olika partier i jordeboken, som dels är skrivna av två olika händer, dels har en olikartad utformning av jordeboksnotiserna. Det förra partiet, som förtecknar klostrets gårdar i Östergöt-

⁴ *Norborg*, Storföretaget Vadstena kloster, s. 177.

⁵ *L.-O. Larsson*, HT 1970, s. 26.

⁶ *Österberg*, s. 206 f.

¹ Jfr *Norborg*, Källor till Sveriges historia (1968), s. 69.

land, daterar hon till o. 1447, den återstående delen till o. 1453, eftersom arbetet enligt henne uppenbarligen skett i två etapper.²

I samma handskrift som jordeboken, D 11 i Riksarkivet, finns en senare gods-handling, daterad till o. 1457. Denna godsförteckning som troligen skrivits av samma hand som jordebokens senare parti, har av Norborg betraktats som en förkortad och bearbetad version av jordeboken. A. Larsson har däremot pekat på de skillnader som finns mellan de båda godslängderna och betonat likheterna med räkenskapsmaterialet från 1465—66.³

Det enda mer omfattande räkenskapsmaterial som bevarats från klostret, är en uppbörds- och mantalslängd från 1465—66. Dessa räkenskaper omfattar dels längder över klosterlandborna och deras debiterade avrad, dels innehåller de uppgifter om den avrad som utgått från godsens i de områden som klostrets sysslo-man besökt åren 1465—66.⁴

I fråga om Karl Knutssons gods berör undersökningen främst en jordebok som omfattar kungens gods i Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke. Den har bevarats i delvis fragmentariskt skick som C 7 i Riksarkivets C-serie över medeltida jordeböcker och daterar sig till 1457.⁵ I samband härmed behandlas även kungens och hans drottning Katarinas jordebrevsförteckning, C 4. Därtill kommer en arvsuftesförteckning över arvet efter kungen, C 8, som upprättats 1473 och som bl.a. förtecknar de gods som vid arvsuftet tillföll kungens dotter Magdalena och hennes make Ivar Axelsson Tott.⁶

För att belysa öderegistreringen i räkenskaper vid sidan av vadstenamaterialet har utnyttjats källmaterial rörande Karl Knutssons godsmassa i Tjust, detta eftersom gods-komplexet innehåller förhållandevis många ödegods. I brevförteckningen C 4 återfinns åtkomsthandlingar för en del av de gods i Tjust som förvärvats genom köp, och de upptas tillsammans med arvegodsens i arvsuftesförteckningen C 8.⁷ En stor del av Tjustgodsen övergick vid arvsuftet till Magdalena Karls-dotter som framgår av C 8. Dessa gods återkommer senare i Ivar Axelssons jordebok C 23 från 1482 samt i en serie årliga räkenskaper för åren 1488—90, C 24, vilka tillhört fru Magdalena som änka efter Ivar Axelsson. En annan del, bestående främst av sätesgården Fågelvik med underlydande landbor, hade redan

² Samtliga tre vadstenakällor som använts här finns utgivna, om än ofullständigt, av C. *Silfverstolpe* (Vadstena klostrets jordebok 1500 jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker, HH 16:1, 1897). De båda äldsta godsförteckningarna har utgivits i modern edition av A. Larsson (Vadstena klostrets två äldsta jordeböcker, SFSS hft. 245, 1971). — För dateringen se Norborg, Storföretaget Vadstena kloster, s. 15 f., och A. Larssons ed., s. XXXVII ff.

³ Norborg, s. 16 f. A. Larssons ed., s. XL o. XLIII ff.

⁴ Codex C 32 i UUB. Norborg, s. 18, 224. Jfr C.-G. Andrae, Studier kring Funbo kyrkas räkenskaper 1395—1483, HT 1965, s. 401 f.

⁵ C 7, RA, f. 1r.

⁶ För dateringen jfr C 8, RA, ff. 5r, 6v. Jfr K. Fabricius, En nordisk lensmands liv i det 15de Århundrade, HT 1904, s. 233 ff., 297.

⁷ C 4, RA, f. 36v. C 8, RA, f. 4v.

tidigare övergått till kungens andra dotter Kristina och hennes make Erik Eriksson Gyllenstierna. Dessa gods upptas i en serie årliga räkenskaper från tiden 1473—76, C 15, som även förtecknar kronobönder i delar av Tjust.⁸

5

I den äldsta jordeboken för Vadstena kloster finns en stor mängd ödenotiser, tillsammans ca 140 till antalet. I det första partiet av jordeboken som behandlar de östgötska godsen, är notiserna om ödegods relativt utförliga, ofta med uppgift om attungstal och tidigare avrad, medan de i det senare och mer omfattande partiet är betydligt mer kortfattade. Även om det finns en viss skillnad i notisernas utformning i jordebokens olika partier, har de ändå en relativt likartad utformning. Det har nämligen visat sig möjligt att skilja mellan två slag av formuleringar i fråga om ödenotiserna, en uppdelning som schematiskt kan skrivas på följande sätt:

A: *ödegården/ödeterpet X*

B: *X (det ligger/det är) öde*

Som framgår av schemat skiljer sig de båda formuleringarna åt på två sätt: dels står markeringen *före* enhetens namn i fråga om typ A men *efter* namnet i typ B, dels står ödetermen oftast sammanskriven med "gården" eller "torpet" i den förra typen, men skriven separat, ibland med stor bokstav ("Öde"), i den senare.

De flesta ödenotiserna kan på detta sätt fördelas i de två olika kategorierna, även om enstaka gränsfall finns som inte kunnat inordnas efter de båda typerna.¹ En sådan uppdelning ger som resultat att ca 100 notiser kan hänföras till B-typen med den separata ödetermen.² Frågan blir då om uppdelningen i två typer motsvarar någon reell skillnad, om klassificeringen är motiverad. Flera omständigheter talar för att det föreligger en sådan faktisk skillnad.

Det visar sig för det första att somliga ödeenheter markerats på ett särskilt sätt i jordeboken. Man finner nämligen ofta att det separata ordet "öde" markerats med en understrykning med rött eller svart bläck. Sådana understrykningar är mycket vanliga i det senare partiet av jordeboken, och de förekommer också, om än mer sporadiskt, i den följande godshandlingen från 1457, som ju skrivits

⁸ Jfr C. G. Styffe, *Skandinavien under unionstiden* (1911), s. 235 med n 4. *Andrae*, HT 1965, s. 400.

¹ Gränsfall mellan de båda typerna är Haertogha kvarn och Öosten (*A. Larssons* ed., s. 31) samt Vestrahettysohult (*A. Larssons* ed., s. 65, jfr s. 105 i 1457 års längd).

² Sammanlagt 99 B och 42 A. En geografisk fördelning för några landskap visar: Småland 17 A och 40 B, Östergötland 12 A och 17 B. Det bör påpekas att resonemanget avser ödenotiser, inte ödeenheter. Kvantiteten ödenotiser är inte detsamma som antalet ödegods, eftersom exempelvis termen "ödeterp" använts som sammanfattande beteckning för flera enheter. Räkningar om ödeenheter blir resultatet 83 A mot 114 B (t.ex. Småland 41 A och 50 B).

med samma hand som jordebokens senare avsnitt. I så gott som samtliga fall är det enbart det fristående "öde" som understrukits medan beteckningen "ödetorp" endast en gång försetts med denna markering.³

Därutöver förefaller det möjligt att sammankoppla ödenotisernas formuleringar med uppgifter om tidigare avrad. I jordeboken finns nämligen ett stort antal notiser om tidigare avradsatser vid sidan av de aktuella avradsbeloppen, framför allt för godsens i Östergötland men också för andra landskap. Dessa äldre avradsuppgifter har utnyttjats av flera forskare vid studiet av avradsutvecklingen.⁴ I detta sammanhang uppmärksammas de enbart i anslutning till öderegistreringen. Många ödenotiser innehåller utöver uppgiften om ödestatus även sådana notiser om tidigare avrad som följande exempel visar:

*jtem j labbaboodom en gardh Affrad war j mark thet aer ödhe*⁵

Vid sådana uppgifter om avradsbelopp kan det visserligen ibland vara svårt att avgöra om avradsuppgiften avser tidigare eller aktuell avrad. Men i de fall där detta klart kan avgöras, står den tidigare avraden i övervägande antal fall i ödenotiser av B-typen; endast några få notiser av den första typen omnämner en tidigare avrad.⁶

Både understrykningarna och uppgifterna om gammal avrad pekar på att det föreligger två olika slags formuleringar av ödenotiserna. Vilken kan då bakgrunden vara till den skiftande registreringen? Några möjliga förklaringar kan ges till detta.

En möjlighet skulle vara att "ödetorp" använts som beteckning för ödelagda mindre enheter som låg under en större gård. De har sammanförts under rubriken "Till X ligger dessa ödetorp" som är tämligen vanligt förekommande i jordeboken.⁷ Det separata öde skulle däremot beteckna de självständiga brukningsenheter som blivit öde. På detta sätt skulle de växlande formuleringarna återspegla *skillnader i den agrarekonomiska strukturen*.

Denna förklaring förefaller rimlig i fråga om de enheter som benämnts "ödetorp" och som utgör huvuddelen av A-typens ödeenheter. Men det fåtal enheter som betecknats som "ödegårdar" kan rimligen inte förklaras på detta sätt efter-

³ Understrykningar finns särskilt: s. 51, 55, 61 ff., 69 ff., (i 1457 års längd:) s. 99, 105, 109 (anges i notapparaten). Det enda belägget på "ödetorp" understruket: s. 65 (ödetorp under Fugelhem). Någon skillnad mellan understrykningar med *rött* eller *svart* bläck har inte kunnat påvisas.

⁴ E. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans* (1940), s. 199 f. G. Olsson, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut* (1947), s. 80. F. Dörring, *Attungen och marklandet* (1947), s. 124 f. Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster*, s. 219. *Andrae*, HT 1965, s. 400 ff.

⁵ A. Larssons ed., s. 50. Andra exempel jfr s. 17 (Slagnaryd), 24 (Thokatorp), 36 (Liidom), 49 ff. (flera ex.), 54 f. (Humbloom, Bruto m.fl.).

⁶ De enda beläggen är i det östgötska partiet, s. 16 f. (Haghi, Riisen, Magnussa mark).

⁷ Bl.a. s. 35 f., 39, 51, 56 f., 59 f., 65, 67.

som de tidigare förefaller ha varit självständiga enheter.⁸ En alternativ möjlighet är då *en kronologisk skiktning*, en uppdelning i ett äldre och ett yngre skikt. Enheterna av A-typen kan då ses som en grupp, vilkas ödeläggelse går relativt långt tillbaka i tiden. Redan själva beteckningen "ödegård" tyder ju på att man uppfattat deras ödestatus som permanent vilket ju också Lars-Olof Larsson framhållit.⁹ De saknar också i allmänhet uppgift om den avrad som en gång kan ha utgått, därför att de betraktats som konstant öde.

Den andra gruppen, de som markerats med "öde", förefaller vara enheter som ödelagts vid en senare tidpunkt än den förra typen. Norborg nämner som en särskild grupp av ödesmål de enheter som uppenbarligen ödelagts förhållandevis kort tid före jordebokens tillkomst, vilket han exemplifierar med en ödenotis med det fristående "öde".¹⁰

Att det är fråga om ett yngre ödeskikt styrks också av avradsuppgifterna: de ödelagda enheterna omnämns ofta med den avrad som uppburits från dem före den tidpunkt då de blivit öde. I detta sammanhang kommer också de nämnda understrykningarna in i bilden. Man har velat utmärka på detta sätt de enheter som ansågs ligga öde endast tillfälligt och som man förväntade sig skulle återupptagas. Dessa temporära ödegods skildes på så sätt från de permanenta ödesmålen. Uppdelningen i de båda grupperna A och B motsvarar således inte enbart ett äldre och ett yngre skikt utan också distinktionen mellan *temporärt* och *permanent* öde enheter. Den temporära ödeläggelsen framgår ibland av uttryck som "det ligger oftast öde", en formulering som kan beläggas i ett par ödenotiser.¹¹

Teorin om två olika slags ödenotiser bestyrks ytterligare av den närmast följande godshandlingen, den s.k. 1457 års jordebok. Denna godsförteckning är som nämnts betydligt mer kortfattad än den äldre jordeboken. Norborg har menat att den i allmänhet inte redovisar jordar och ödegods utan endast enheter som i det aktuella tillfället lämnade avrad.¹² Denna iakttagelse förefaller dock inte hållbar, eftersom godslängden upptar ett knappt dussin enheter med explicit ödemarkering.¹³ En närmare jämförelse med jordeboken 1447 visar dessutom, att godslängden upptar ytterligare ett fyrtiotal godsenheter som uppges som öde i den tidigare jordeboken. De redovisas här dock inte som ordinära avradsgivande gods utan skrivs med en elliptisk formulering: endast gårdsnamnet upptas i längden utan någon uppgift om landbotal och avradsbelopp.¹⁴ Detta sätt att notera enheterna tyder på att de inte återupptagits efter 1447 utan att de fortfarande avviker från huvudgruppen av landbogårdar.

⁸ "Ödegård" se s. 16 f. (Haghi, Magnussa mark), 62 (Bjornatorp), 72 (Mörkaskoogh).

⁹ L.-O. Larsson, Nasjonale forskningsoversikter, s. 216.

¹⁰ Norborg, s. 183.

¹¹ A. Larssons ed., s. 50 (Hjo), s. 53 (Falabeck).

¹² Norborg, s. 17.

¹³ A. Larssons ed., s. 81, 85, 92, 96 f., 99, 101, 105, 109.

¹⁴ T.ex. s. 96 f. jämfört med s. 50 f. (1447 års jordebok).

De gods som förtecknats med denna elliptiska formulering är visserligen endast en tredjedel av ödegodsens i den äldre jordeboken, och en mycket stor del av ödeenheterna finns överhuvudtaget inte registrerade i 1457 års längd. Men det framgår ändå att det främst är ödegods med det separata öde som upptagits i den senare förteckningen medan ödeenheter av A-typen i regel utelämnats. Detta kan förklaras med att man här registrerat dels de avradsgivande godsens, dels de enheter som låg temporärt öde men som kunde förmodas bli inkomstbringande längre fram.¹⁵

6

Öderegistreringen har studerats även i Vadstena klostrets uppbörds- och mantalslängd från åren 1465—66 (här förkortad: "ub 1466"). Detta räkenskapsmaterial skiljer sig från klostrets jordeboksmaterial i flera avseenden, både i fråga om dess disposition och när det gäller registrering av ödegårdar.

Jämfört med den äldre jordeboken ter sig ub 1466 mycket heterogen, eftersom den består av flera olika typer av räkenskaper. Somliga längder förtecknar enbart mantalet, som t.ex. för klostergodsen i Värmland, medan andra är enbart uppbördslängder; huvuddelen av räkenskaperna utgörs av både mantals- och uppbördsförteckningar.¹ För klostergodsen i Västergötland finns uppbördslängder för två år, både för 1465 och 1466.²

Det som emellertid är av mest intresse i detta sammanhang är de många notiser om ödegods som återfinns i ub 1466. De är oftast formulerade med ett separat "öde" skrivet efter enhetens namn; formuleringar av typen "ödatorpet X" förekommer men är mer sällsynta än i jordeboksmaterialet.³ En jämförelse med det äldre vadstenamaterialet avslöjar att uppbördslängderna uppvisar vissa skillnader i öderegistreringen. Man finner bl.a. att ett antal enheter som i 1447 års jordebok betecknats som ödatorp under en större gård ibland saknas i ub 1466.⁴ Detta beror inte på att de avyttrats av klostret under mellantiden, eftersom de i de flesta fall återkommer i senare jordeböcker. Anledningen till att de utelämnats förefaller istället vara den, att de inte var avradsgivande som självständiga enheter vid uppbördstillfället. Detta utelämnande av icke inkomstbringande ödegods är en parallell till redovisningen i 1457 års längd. Något konsekvent utelämnande av ödatorpskategorin är det emellertid inte tal om, i vissa fall registreras även ödatorp i relativt stor omfattning.⁵

¹⁵ Av ödegodsens i 1447 års jordebok upptas 46 B-enheter men endast 6 A-enheter i godslängden.

¹ C 32, UUB, f. 36r (Västergötland), f. 43v (Värmland).

² C 32, ff. 33r, 37r.

³ Endast ett femtontal ödenotiser av ödatorpskategorin finns i C 32 (enligt egna excerpter).

⁴ Ex. på ödatorp som utelämnats: de som ligger under Fugelhem (*A. Larssons* ed., s. 65, *Silfverstolpe* nr 383) och under Hagelsrum (*A. Larssons* ed., s. 67, *Silfv.* nr 411).

⁵ Ödatorp i Dalsland (C 32, f. 43r, *Silfv.* nr 654) och ödatorp under Hjärteryd (C 32, f. 61r—v, *Silfv.* nr 508).

Vid sidan av det bortfall som således kan konstateras visar en jämförelse med det äldre jordeboksmaterialet också att ödenotisernas antal ökar markant i ub 1466. Detta kan inte förklaras med att klostret under mellantiden förvärvat ett stort antal ödegods, eftersom många landbogårdar som tidigare varit ordinära enheter, nu får sin första ödemarkering. Särskilt gäller detta klostrets gods i Småland, för vilka två tredjedelar av ödebeläggen gäller tidigare icke öde enheter.⁶ Det är tänkbart att en viss eftersläpning skett i redovisningen: ödeläggelsen kan ha skett tidigare men först nu blivit registrerad. En annan förklaring är att en viss ödeläggelse skett under 1450- och 1460-talen, vilken inte behöver ha registrerats i den mer kortfattade godshandlingen från 1457.

Den stora ökningen av ödebelägg förefaller emellertid inte helt kunna förklaras mot bakgrund av en sådan faktisk ödegårdsprocess. Orsaken får i många fall istället sökas i karaktären hos uppbörds materialet. Klostret har tydligen tillämpat en mer noggrann redovisningspraxis i räkenskaperna, som ju ansluter sig närmare till den aktuella ekonomiska situationen. Uppbördsräkenskaper och mantalslängder uppgjordes varje år, vilket föreskrevs i klostrets stadgar och som också tillämpades i verkligheten som framgår av ub 1466.⁷

Flera omständigheter talar för att öderegistreringen här varit mer noggrann än i jordeböckerna. En jämförelse mellan de båda uppbördslängderna för västgötagodsen från 1465 och 1466 visar nämligen att somliga enheter ödemarkerats enbart ett av de båda åren:

1465: *Item pedher i Aasaka iiij pd smör — soluit*

1466: *Item i Aasaka j landbo debet iiij pd smör
thetta laag ödhe i thetta aridh.*⁸

Ödetermen har tydligen utsatts här för att ange en mer tillfällig ödestatus vilket också antyds av formuleringen ”det låg öde i detta året”, en notisform som sporadiskt kan beläggas i ub 1466.⁹ En liknande formulering är ”det är oftast öde”, som ju också förefaller visa på en temporär ödestatus.¹⁰

En speciell företeelse för räkenskapen är den dubbla ödemarkering som kan beläggas i några fall. En godsenshet anges först som ödetorp och markeras sedan med ett ytterligare öde:

*jtem ith ödhetorp debet j pd smör Ödhe.*¹¹

⁶ Enligt egna excerpter.

⁷ *Norborg*, s. 18. Jfr de båda längderna för västgötagodsen i C 32.

⁸ C 32, ff. 35v, 41v. Jfr *A. Larssons* ed., s. 54, och *Silfv.* nr 601.

⁹ Värlebo (C 32, f. 57v, *Silfv.* nr 441). Av handskriften framgår att denna formulering tillskrivits till den ursprungliga notisen, vilket ytterligare understryker det temporära öde.

¹⁰ Det enda ex. är Orrakulle (C 32, f. 39v, *Silfv.* nr 562).

¹¹ Ödetorp till Ramsjö (C 32, f. 46v, *Silfv.* nr 239). De övriga exemplen är Ramsta, Bredstorp och Gavilla (C 32, resp. ff. 14v, 49r, 62r, *Silfv.* nr 754, 299 och s. 278).

Denna till synes tautologiska formulering kan tolkas i anslutning till teorin om en mer precis ödemarkering. Ödetermen i begreppet ”ödatorp” har sammansmält med torpstermen till ett enda begrepp och det separata öde anger enhetens aktuella status.¹²

Ett huvudproblem i detta sammanhang är innebörden av ödetermen i räkenskapsmaterialet, frågan om ödebegreppet möjligen använts i avvikande betydelse från jordeböckerna. Den dubbla ödemarkeringen pekar på möjligheten att ödetermen skulle kunna indikera bortfall av avrad eller befrielse från avradsbetalning, dvs. en rent ekonomisk ödeläggelse. I så fall skulle ödebegreppet här ha en kameral funktion i likhet med 1500-talets ödeterm. En annan omständighet som talar för denna uppfattning är att ödetermen ibland står utsatt på platsen för de vanliga uppbördstermerna ”soluit” eller ”dedit”.

En förutsättning för att kunna fastställa en enbart ekonomisk ödeläggelse, som inte samtidigt är av demografisk art, är emellertid att man kan visa att enheten ifråga varit bebodd vid den aktuella tidpunkten. Ett enstaka exempel finns som skulle kunna indikera enbart ekonomiskt öde:

*Item eth ödhetorp oc kallas gunnothorp debet j pd oosta om aret pedher ibm j pd oosta — dedit.*¹³

Detta exempel är dock inte entydigt. Den brukare som nämns kan möjligen ha suttit på en brukningsenhet med samma namn som ödatorpet och behöver inte ha bott på den ödelagda enheten; även om så varit fallet, kan exemplet också förklaras med att ödatorpet blivit återupptaget men ödebeteckningen fått stå kvar även efter detta.¹⁴

En undersökning av ödetermens innebörd i ub 1466 visar också att öde enheter ofta ställs i kontrast till bebodda eller besuttna gårdar, dvs. att ödetermen har en demografisk innebörd. Som exempel kan nämnas att uppbördslängden nämner tre klostergårdar i en öländsk by, av vilka två redovisas med landbons namn medan den tredje nämns som öde.¹⁵ För flera ödeenheter anges uttryckligen att de tidigare haft en landbo men nu ligger öde.¹⁶ Även i uppbördsmaterialet har ödetermen av allt att döma använts i betydelsen ”obebodd” eller ”obebyggd”.

Mot teorin om ett kameralt ödebegrepp talar också frånvaron av en särskild avgiftsbefrielse i likhet med 1500-talets ödeavkortning. De enda skäl till avrads-

¹² Denna teori tycks bekräftas av en handskriftsundersökning som visar att den separata ödetermen tillfogats med annat bläck i notiserna om Ramsjö, Ramsta och Bredstorp.

¹³ Guntorp (C 32, f. 61v, *Silfv.* nr 510). Enheten är inte tidigare belagd. I fråga om Brysmene (f. 42r, ej hos *Silfv.*) nämns en landbo med namn men enheten ”är oftast öde”.

¹⁴ Jfr *L.-O. Larsson*, *Nasjonale forskningsoversikter*, s. 216.

¹⁵ Norra Ålabeck (C 32, f. 66v, *Silfv.* nr 475).

¹⁶ T.ex. Geddonos och Skalhult (C 32, ff. 37v, 38r, *Silfv.* nr 526, 539). — Det bör framhållas att ödetermen i 1447 års jordebok och den följande godslängden inte har kunnat påvisas ha annorlunda betydelser än som anförts av Norborg.

befrielse som framkommer av summeringarna efter uppbördslängderna är dels bygghenskap, dels boskapsleveranser. Därtill kommer att ödetermen i uppbörds-materialet ofta anförts vid sidan av en formulering som anger att avraden uteblivit för det aktuella året: "det gick inte av i detta året". Denna formulering förefaller ju överflödig, om ödetermen i sig skulle ange avradsbortfall.¹⁷

Ödetermen i ub 1466 skiljer sig alltså inte till sin innebörd från det tidigare undersökta vadstenamaterialet. Någon kameral ödeterm har inte kunnat påvisas i materialet. Den enda skillnad som möjligen kan konstateras är att man tillämpat en mera noggrann registrering av även temporärt öde enheter i klostrets räkenskaper.

7

Ett källmaterial som är samtida med det äldsta vadstenamaterialet är Karl Knutssons jordebok över hans gods i svealandskapen, C 7, daterad till 1457. Den är av intresse i denna undersökning genom sin speciella utformning av ödenotiserna. Ett genomgående drag är nämligen att jordeboken anger ödestatus genom ett separat "öde" som står utsatt efter landbotal och avradsbelopp. Endast i undantagsfall förekommer en annan formulering.¹

En stor del av de fyrtiotal ödebeläggen avser gårdar som ligger i byar, där flera enheter varit i Karl Knutssons ägo. I dessa fall kan man ofta finna belägg för en partiell ödeläggelse i den meningen att endast en eller ett par av bygårdarna benämns som öde. Detta leder till att ödenotiserna får en speciell utformning för bygårdarna. Efter uppgift om gårdarnas antal och deras jordetal anges de icke öde gårdarnas avradsbelopp följt av formuleringar av typen "Annan raenth oc saa oc aer öde".² Detta bör tolkas så att den nu ödelagda gården tidigare varit debiterad samma avradsbelopp som de övriga gårdarna i byn.

Vid sidan härav har ödeenheterna markerats på ett speciellt sätt. I marginalen till notiserna står nämligen ett särskilt tecken, som närmast liknar ett s.k. alinea-tecken, som ofta brukas i medeltida handskrifter. Detta tecken står undantagslöst utsatt i marginalen till ödenotiserna så långt det är möjligt att konstatera på grund av jordebokens fragmentariska karaktär.³ I jordeboken finns ytterligare ett tecken i form av en marginalanteckning. Man finner nämligen, att bokstaven "b" utsatts vid notiser om gårdar som blivit återupptagna, som blivit "takt pa bygningh", som termen lyder. Denna anteckning som också förefaller stå regel-

¹⁷ T.ex. Åslida (C 32, f. 34v, *Silfv.* s. 276) och Ramsta (jfr not 11 ovan).

¹ En "ödewret" nämns C 7, RA, f. 16r.

² T.ex. C 7, ff. 4r (Lundista), 8r (Hemorde), 11v (Helleby).

³ T.ex. C 7, f. 14 r. För det speciella tecknet jfr *L. Svensson*, Nordisk paleografi (1974), s. 45, och *D. A. Seip*, art Interpunksjon i KL, samt *A. Larssons* ed. (inledn.), s. LXX. Tecknet har i några fall tillfogats senare, vilket framgår av handskriften (C 7, f. 12r).

mässigt har ibland ersatt ett *alinea*-tecken som överstrukits.⁴

Frågan är då vilket syfte dessa speciella markeringar har haft. Ett möjligt svar kan ges, som utgår från jordebokens disposition. Godsförteckningen redogör nämligen i tur och ordning för kungens gods innehav i Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke, varvid den strikt följer den geografiska uppläggningsordningen. Efter varje landskapsavsnitt följer rubriken "Summa aff raenth besath godz i Upland" (resp. de övriga landskapen). Denna formulering följs av ordet "primo" och därefter en tom foliosida, som tydligen varit avsedd för att införa det sammanlagda avradsbeloppet.⁵

Termen "besath", dvs. besutten, tyder på att man vid en sådan summering skulle ha medtagit endast de bebodda gårdarna. Det förefaller därför troligt att det speciella utmärkandet av ödegods skulle underlätta summeringen genom att avskilja dem från de övriga enheterna. Marginalbokstaven "b" för de återuppbbyggda enheterna kan ha markerat de landbor som erhållit befrielse från avrad på grund av byggenkap, dvs. samma företeelse som kan beläggas i Vadstena klostrets jordeböcker.⁶ Både det speciella ödetecknet och marginalbokstaven avsåg att särskilja två grupper av gods som hade det gemensamma kännetecknet att de vid det aktuella tillfället inte lämnade någon avkastning.

Det speciella ödetecknet kan i så fall ha varit en analog företeelse till 1500-talets ödeavkortning. I detta sammanhang ligger det nära till hands att se en kameralt ödeterm. Om en summering av avradsbelopp hade införts i jordeboken, kunde det ha varit möjligt att säkert fastställa ett kameralt öde. Förutsättningen för detta skulle dock ha varit att den angivna avradssumman utgjort den sammanlagda uppbörden och att ödegodsens inte inkluderats. Då någon summering inte införts, kan man följaktligen inte fastställa om en ödeavkortning tillämpats.

Att ödetermen skulle vara av ekonomisk art motsägs av termen "besath" som kan tolkas som en negativ definition av ödetermen, dvs. öde i betydelsen obebodd. Detta demografiska ödebegrepp framgår också av att ödetermen någon gång överstrukits och ersatts av "på bygningh".⁷

Frågan om vilken typ av ödeläggelse, permanent eller temporär, som indikeras av ödetermen, skall också diskuteras. Själva formuleringen med ett separat "öde" skulle kunna tyda på en temporär ödestatus, men frågan är inte möjlig att besvara enbart utifrån den aktuella jordeboken. I detta läge skulle möjligen samtida kommensurabelt material ge underlag för en bedömning.

Tidigare källmaterial för godsen i C 7 är endast de åtkomsthändingar som bevarats dels i originaldiplom, dels i register i brevförteckningen C 4. Dessa diplom saknar nästan helt ödebelägg för de ödemarkerade enheterna i C 7, trots

⁴ C 7, ff. 6 r, 8r, 14r. För en ändrad ödenotis se f. 17r (Lundby).

⁵ C 7, ff. 9v, 12v, 15v och 18v.

⁶ Jfr *Norborg*, s. 177 f.

⁷ C 7, f. 14r (Wekhusa).

att många gods förvärvats av kungen endast några år före jordebokens tillkomst. Det enda undantaget är en gård som omnämns som ödegård i ett diplom från 1455.⁸ Att därav dra slutsatsen att gårdarna varit bebodda kort före 1457 är naturligtvis inte tillåtet, eftersom öderegistreringen i synnerhet i diplomerna framstår som ytterligt slumpmässig.

Arvskiftesförteckningen C 8, som i tiden kommer närmast efter jordeboken, upptar många av de gods som ödemarkerats i C 7. Liksom i diplomerna är de flesta redovisade som ordinära landbogårdar med få undantag.⁹ Inte heller av detta material kan man dra några slutsatser angående öderegistreringens karaktär, eftersom den inte är kommensurabel med jordeboken genom sin annorlunda karaktär och eftersom det finns ett tidsavstånd mellan de båda godshandlingarna.

Karl Knutssons godsmassa i Tjust i norra Småland har utvalts för denna undersökning dels därför att man kan återfinna en stor andel ödegods i detta gods-komplex, dels därför att källmaterialet i detta fall utgörs av två räkenskapssviter och således skiljer sig från jordeboken C 7.

De äldsta räkenskaperna för Tjustgodsen återfinns i C 15 och avser åren 1473—76. De innehåller ödenotiser för vart och ett av dessa år, även om huvuddelen är koncentrerade till räkenskaperna för året 1475 och det endast förekommer sporadiska ödenotiser för de övriga åren.¹⁰ Flera av de ödemarkerade gods-enheterna, som tillsammans utgör ett tjugotal enheter, omtalas som öde i arvskiftesförteckningen C 8, som ju är samtida med C 15. Några kan beläggas som ödegods redan i diplomregister i C 4; deras ödestatus får därför betecknas som permanent.¹¹

Terminologiskt dominerar beteckningen ”öde jord” medan ”ödegård” och det fristående öde förekommer mer sparsamt. Det kan noteras, att någon skillnad inte tycks föreligga mellan ”ödegård/ödejord” och det separata öde: några enheter omnämns för året 1475 med den förra beteckningen och för 1476 med den senare.¹²

Räkenskapssviten har ett speciellt intresse genom att den i likhet med Vadstena klostrets räkenskaper upptar inte bara den avrad som debiterats landborna utan också den årliga uppbörden av varje gods-enhet. Även om detta framgår tydligast för år 1475, visar det fullt klart att ödegodsen i samtliga fall gett en reell avkastning. Till skillnad från vadstenamaterialet är det uppburna avradsbeloppet i de flesta fall identiskt med den debiterade summan i fråga om de öde enheterna.

⁸ En jord i Valby som ödemarkerats i C 7 (f. 12r) anges som öde i C 4, ff. 5r, 26v.

⁹ Två gårdar i Wekhusa anges som öde i C 7 (f. 14r). De upptas som öde åkrar i C 8 (f. 16v).

¹⁰ För år 1473 jfr C 15, f. 4r (Björnvarp), för 1474 jfr f. 5v (Löt), för 1475 jfr ff. 8r, 10v, för 1476 jfr f. 18r.

¹¹ C 8, f. 4v (Bryddeboda m.fl.). C 4, f. 37v (Rösberg, Runo).

¹² C 15, ff. 10r och 18r (Runo).

Härav framgår att ödetermen i detta fall inte kan ha angett bortfall av avrad. Någon kameral ödemarkering föreligger således inte i detta källmaterial.¹³

Den andra räkenskapssviten över Tjustgods, C 24, omspannar åren 1488 till 1490 och ansluter till Ivar Axelssons jordebok, C 23, från 1482. Även här finns ett tjugotal ödegods av vilka så gott som samtliga är tidigare belagda som öde i C 8 eller C 4; i den senare är det främst ett köpebrev från 1451 som uttryckligen nämner ett stort antal ödegods i denna godsmassa. Det rör sig även här till stor del om permanenta ödegods.¹⁴

En jämförelse mellan jordeboken C 23 och räkenskaperna visar en påfallande likhet, nämligen den att samtliga ödeenheter omnämns som avradsgivande. Av de årliga räkenskaperna i C 24 framgår också att de varit reellt inkomstbringande för jordägaren. Däremot finns en viss skillnad i terminologin: vid sidan av ett antal ödetorp, som har denna beteckning i både C 24 och C 23, nämner räkenskaperna många ödeenheter som ”öde jord”, en term som motsvaras av ”rumpejord” i jordeboken.¹⁵ Man finner också att man i räkenskaperna inte gjort någon åtskillnad mellan termerna ”ödetorp” och ”ödejord”: samma enhet omnämns med den förra termen 1488 och den senare 1489.¹⁶ Detta kan tyda på att ödejords- termen i detta material indikerar tidigare bebyggelse.¹⁷ Undantagsvis finner man även exempel på en dubbel ödemarkering av samma typ som i vadstenamaterialet:

Item öde jord i Hiortstad ligger öde ther gar inthet aff i ar

Även här kan samma hypotetiska förklaring ges: den första ödetermen har sammankopplats till begreppet ödejord, medan den senare ödetermen anger enhetens aktuella ödestatus. Det framgår också av denna notis, att ödetermen inte heller i C 24 har haft en kameral funktion. eftersom oförmågan att erlagga avrad anges med en särskild formulering efter ödenotiserna.¹⁸

Det kan konstateras att de båda räkenskapssviterna för Tjustgodsen visar en mycket enhetlig ödedokumentation, och därvid skiljer sig inte den jordebok, C 23, som ansluter sig till den ena sviten. Trots att godshandlingarna upprättats av olika jordägare vid skilda tidpunkter, föreligger många likheter i öderegistreringen, bl.a. genom att ödejordstermen är påfallande vanlig i hela materialet. Den viktiga skillnaden jämfört med vadstenamaterialet är att man här upptagit endast de ödeenheter som gett reell avkastning. Ödegods som inte varit inkomstbringande har överhuvudtaget inte redovisats i materialet.

¹³ Jfr *Andrae*, HT 1965, s. 400.

¹⁴ C 8, ff. 7r, 8r—v. C 4, f. 36v.

¹⁵ För ex. på ”ödetorp” jfr C 23, ff. 12r, 13r, 13v. Ödejord — rumpejord jfr C 24, f. 12r (Humblestade) med C 23, f. 12r; C 24, f. 51r (Öxnevik) med C 23, f. 12v.

¹⁶ C 24, ff. 12r (1488) o. 27r (1489) (Lilla Skelem). C 24, ff. 12r (1488) o. 50v (1490) (Näreng).

¹⁷ Jfr *L.-O. Larsson*, HT 1970, s. 38.

¹⁸ Hjordestad C 24, f. 12r.

8

Undersökningen av ödenotiser i olika typer av medeltida källmaterial visar klart hur varierande redovisningen varit i olika källor. Detta gäller dels frågan om fullständigheten i öderegistreringen, dels själva ödenotisernas utformning.

När det gäller bortfallsproblematiken, kan man konstatera att vadstenamaterialet förefaller redovisa ödegods mest fullständigt. Man har noterat ödeenheter av skiftande slag, vare sig de har givit avkastning eller ej. Det övriga källmaterialet skiljer sig åt i detta avseende. I jordeboken C 7 tycks ödetermen ange gårdar som inte har varit inkomstbringande, medan de ödegods som ekonomiskt utnyttjats nästan helt utelämnats eller inte särskilt markerats. Motsatsen till detta möter i Tjust-materialet: där upptas enbart de ödeenheter som gett avkastning. Den principiellt viktiga gränsen för registreringen går således inte mellan öde och icke öde enheter utan mellan gods som ger avkastning och gods som inte gör detta.

Teoretiskt skulle man kunna tänka sig en mer fullständig dokumentation av ödegods i jordeböcker än i räkenskaper. Det primära vid uppgörandet av en jordebok var ju att förteckna alla gods som man kunde göra anspråk på, detta oberoende av om de var ekonomiskt lönsamma eller inte. Räkenskaperna kan däremot utelämna alla gods som inte gav inkomster, eftersom deras centrala funktion var att redovisa uppbörden. Denna teoretiska uppfattning stämmer dock endast delvis med det aktuella källmaterialet, nämligen i fråga om jordeboken C 7 och Tjustgodsens räkenskaper. Samma skillnad kan också beläggas i vadstenamaterialet, eftersom ub 1466 om än i liten utsträckning utelämnar ödetorpskategorin. Men i övrigt visar det sig, att klostrets räkenskaper redovisar även icke lönsamma ödegods, och därtill kommer att jordeboken C 23 har samma öderedovisning som räkenskaperna C 24. Oliktet i öderegistrering har istället berott på vilken praxis vederbörande jordägare tillämpat.

I fråga om ödenotisernas formulering har det visat sig möjligt att utifrån notiserna skilja mellan två olika skikt av ödegods, som dels kan tänkas gå tillbaka på olikheter i den agrara strukturen, dels kan representera två olika tidsskikt. Vid sidan härav har distinktionen mellan permanent öde och temporärt öde kunnat beläggas ur notisformuleringen. Däremot har det inte kunnat påvisas, att ödetermen på någon punkt haft en kameral funktion även på medeltiden, utan tvärtom tycks ödetermen generellt i det undersökta materialet ange demografisk ödeläggelse.

Resultatet gäller, som tidigare framhållits, för två stora medeltida godsinnhav, både av världsligt och andligt frälse, men slutsatserna skall ändå inte generaliseras till att gälla hela det medeltida jordeboksmaterialet. Tvärtom visar genomgången vikten av en mer differentierad analys av ödenotiserna under medeltiden.

*Terminology and notices about deserted farms and
villages in medieval land registers*

The process of desertion of farms and villages during the late medieval period is a central theme of the Scandinavian Project on Deserted Farms and Villages which is studying regression, stagnation and expansion of building and economy in the Scandinavian agrarian society ca 1300—1600. The primary source of evidence regarding dereliction is the notices about deserted farms and properties to be found in medieval source material. The paper discusses these notices from a general terminological viewpoint, and deals with the question of the meaning of the term *öde* ("deserted") and the formulation of notices in various medieval sources. The material for the investigation consists of the two most important economic source-groups, land registers and accounts, for two great landowners, the nunnery of Vadstena (land-register material from 1447 and 1457, accounts for the years 1465—66) and King Karl Knutsson (land registers from 1457 and 1482, accounts from the years 1473—76 and 1488—90).

Against the background of the terminology used in previous research, there is a discussion of the possibility of drawing conclusions as to the nature of the dereliction from the formulation of the desertion notices. In the source material from Vadstena nunnery it has proved possible to confirm a difference between temporarily and permanently deserted properties, and to distinguish two separate categories of deserted farms, which can be explained either by a difference in the agrarian structure or by a chronological division into an older and a younger category. A relevant question here is whether the term deserted in medieval material can have a so-called fiscal meaning, i.e. indicate a purely economic dereliction as in the Crown land registers from the 16th century. However, no such fiscal dereliction can be confirmed in the source material used in the study; on the contrary, the term deserted generally appears to denote demographic desertion.

In Karl Knutsson's source material the question of how completely deserted properties are accounted for is illuminated. In the king's land register for 1457 the term deserted denotes farms which have given no yield, whereas deserted properties which have provided an income are not specially marked. On the other hand deserted properties giving no yield are excluded from the two sets of accounts; only those yielding an income are entered. The reason for this lies in the fundamental difference between the two types of sources. The term deserted cannot be shown to have a fiscal function in Karl Knutsson's source material either, but denotes a demographical desertion.